

MODERNE OPVOEDING: 'EEN SLECHT ZITTEND JASJE'

Friedrich Nietzsche over opvoeding in zijn Bazelse voordrachten.

Tom Tak
1990 te dr. / herfst 2006

MODERNE OPVOEDING: ‘EEN SLECHT ZITTEND JASJE’

Friedrich Nietzsche over opvoeding in zijn Bazelse voordrachten.

Tom Tak
1990 te dr. / herfst 2006 ¹

De Bazelse voordrachten van 1872: Nietzsches aanval op het moderne onderwijs heeft een diep droevige ondertoon

“Je bent niet veranderd, het is helaas zo, ik kan ‘t niet geloven, hoe jij nog zo dezelfde bent als voor zeven jaar, toen ik je voor ‘t laatst zag ... “ - zo spreekt een oude filosoof tot een jonge man in een verhaal dat wordt verteld door Friedrich Nietzsche. ²

Zij zitten samen op een bankje, hoog boven de rivier de Rijn ergens in Duitsland en genieten van het uitzicht. De dag loopt ten einde. De zon gaat onder en de aanbreekende schemering nodigt uit tot verdere overpeinzingen. Maar rustig gaat het er niet aan toe. De filosoof spreekt zò luid dat hij door enige jongelui, die zich in zijn buurt ophouden en er als student uitzien, wel gehoord moet worden. Flarden van het opgewonden gesprek waaien naar hen over: “Wat tref ik aan? - een intellectueel zonder eigen karakter”. Dan de welhaast niet te vertalen woorden: “Deine übergehängte moderne Bildungshaut!” De oude klaagt verder over massa-onderwijs, over routine bij het leren en over te grote invloed van wetenschappelijke kennis. Moderne opvoeding is naar zijn mening te vergelijken met een slecht zittend jasje. ³ De onvrijwillige toehoorders moeten wel zeer verbaasd zijn geweest. Waarschijnlijk hebben zij zich ook later nog afgevraagd wat de filosoof met die ‘übergehängte moderne Bildungshaut’ kon hebben bedoeld. Misschien de smalltalk van

¹ Eerder verschenen in *Nietzsche nu of nooit*, nr. 1 van de reeks *Rondom filosofen*, onder redactie van E.L.G.E. Kuypers, Garant, Leuven 1990, p.75-89; in de herfst van 2006 bewerkt en uitgebreid

² Friedrich Nietzsche, *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*, in: *Nietzsche Werke*, KGA, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, Walter de Gruyter, Berlin 1973, III-2, p. 133-245

³ Er is verwantschap met wat Martin Heidegger later “Seinsvergessenheit” zou noemen en met het begrip “Halbbildung” van Theodor W. Adorno.

oppervlakkig levende mensen. Hun onbeduidende keuvelarij. Of een verwijzing naar de logische en technische kunstgrepen waarmee half-intellectuelen in de wetenschap doorgaans de natuur, de maatschappij en de geschiedenis behandelen.

De opvoeding dreigde een maskerade te worden. Over dit onderwerp sprak Nietzsche op uitnodiging van de Freiwillige Akademische Gesellschaft in de winter van 1872 in Bazel. Vijf avonden lang wist hij een select publiek met zijn kritiek op moderne opvoeding te boeien. Later zouden zijn voordrachten onder de titel van *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten* worden uitgegeven. Of het hierbij om fictionele literatuur, filosofie, of maatschappijkritiek gaat, valt moeilijk te zeggen. Het lijkt van alles wat.

De plaats waar de filosoof en de student uit de eerste voordracht van Nietzsche elkaar troffen had veel weg van een landschap in de buurt van Bonn. De stad waar hij in 1864 en 1865 theologie had gestudeerd. Hier had hij ook het studentikoze verenigingsleven leren kennen dat zich toen voor een groot deel in de wijndorpen langs de Rijn afspeelde. Hij heeft zelf zijn steile oevers beklommen, vanaf de wijnbergen over het rivierenlandschap uitgekeken en er de zon zien ondergaan, bovenal nam hij in de vele herbergen hartstochtelijk deel aan door studentenclubs georganiseerde filosofische disputen. Jaren later zou deze jeugdherinnering nog het vermakelijke voorval opleveren van een beduusde jongeling die vanwege zijn vermeende oppervlakkige levensstijl rücksichtslos de les wordt gelezen. Een pakkende scène, waarmee Nietzsche heel beeldend een polemisch verhaal over modern onderwijs in gang heeft kunnen zetten.

Wie hebben in Bazel vijf avonden lang naar Nietzsche willen luisteren? Er waren veel toehoorders. Zelf sprak hij van ruim driehonderd belangstellenden. Fabrikanten, kooplieden, hoge ambtenaren, academici, kortom vertegenwoordigers van wat men nu de society zou noemen. Zij luisterden intens, maar toonden zich ook gechoqueerd. De kritiek van Nietzsche op het onderwijs, in het bijzonder op het Pruisische gymnasium dat met een vernieuwd studieprogramma overal in de Duitse landen model stond, was dan ook ongevoel. “Je had hem eens moeten horen! Er ging een betovering van hem uit, maar zijn woorden hadden ook een diep droevige ondertoon”, zou één van de luisteraars later nog opmerken. Het was Jacob Burckhardt, die in een brief over Nietzsches optrede berichtte aan Arnold von Salis. ⁴

Nietzsche woonde toen al twee jaar in Bazel. Hij bekleedde daar de leerstoel klassieke filologie en doceerde aan het gymnasium Grieks en Latijn. In die tijd verscheen ook zijn eerste boek: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*. ⁵ Het was overduidelijk het werk van een kamergeleerde die de oude Grieken bewonderde. Maar Nietzsche had ook

⁴ Curt Paul Janz, *Friedrich Nietzsche Biographie*, Carl Hanser Verlag, München 1978, deel I, p. 447

⁵ Friedrich Nietzsche, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, Verlag von E.W. Fritsch, Leipzig 1872, in: KGA III-1, p. 17-153

nog voor wat anders oog. Naast de klassieke filologie bewoog hij zich op het terrein van de filosofie, de psychologie en de pedagogiek. Het was dan ook geen toeval dat hij in 1872 het thema Bildung koos voor het winterprogramma van de Freiwillige Akademische Gesellschaft. Bildung die volgens hem dreigde te ontsporen.

Al in de herfst van 1871 had Nietzsche de hoofdpunten van zijn vijf lezingen in een uitgebreide notitie vastgelegd.⁶ Uit deze aantekeningen blijkt dat hij al vroeg gruwde van de ideeën van een nieuwe elite in de opkomende industriële gebieden. Het ‘Bildungsbürgertum’. De ‘betere’ klerken en voortrekkers van een technische revolutie, die anders dan landadel en een stand van machtige kooplieden niet bijzonder rijk waren, maar wel academische titels bezaten. Zij wilden scholen met een zowel praktisch als intellectueel onderwijsprogramma. Scholen die een bijdrage konden leveren aan de opbouw van een welvarende staat. Nietzsche vreesde volledige afbraak van de klassieke vorming op de gymnasia en hij vond de nieuwe leerfabrieken niet minder ideologisch dan het oude door de kerk gedomineerde onderwijs. Wij lezen bij hem: “Bildung im Dienste des Erwerbs. Bildung im Dienste der Wissenschaft. Bildung im Dienste der Kirche. Aus diesen unnatürlichen Unterordnungen resultieren zwei Richtungen: Erweiterung und Verringerung.”⁷ Twee vormen van verabsolutering in het moderne onderwijs. Met het eerste bedoelde Nietzsche het vervluchtigen van vorming door haar te veralgemenen, in onze tijd valt te denken aan mode-studies als algemene letteren en algemene sociale wetenschappen, en met het tweede het eenzijdig worden van vorming door haar in een keurslijf van technisch-wetenschappelijke specialisaties te persen. In beide gevallen gaat het om ondoordacht vooruitgangsgeloof en minachting van ‘echte’ geestesbeschaving. “Gemeinsam ist der Unglaube an den Genius.”⁸ Nietzsche probeerde zijn gehoor juist warm te maken voor een ‘aristocratische’ opvoeding. Hesiodus en Plato, de schrijver van de *Politeia*, stonden bij hem hiervoor model. “Diese höchste Bildung erkenne ich bis jetzt nur als Wiedererweckung des Hellenentums. Kampf gegen die Civilisation.”⁹ In een zesde voordracht had hij dit onderwerp uitputtend willen behandelen. Hij deed in een brief aan zijn uitgever alsof de tekst al klaar lag. Maar de voordracht is nooit gehouden. Zij had expliciet moeten gaan over opvoeding die een evenwichtige ontwikkeling van het technisch en muzisch potentieel van jonge mensen nastreeft en over kunst die een van de oudste initiatieven van de mens is om zijn vindingrijkheid te tonen, zijn scheppende kracht. Een voordracht over de schoonheid als tegengif voor de in de negentiende eeuw populaire leer van het sociaal-darwinisme. Ook de boodschap dat niet de positivistische wetenschapper, maar de dichter-filosoof de aangewezen persoon is om jonge mensen te helpen bij het volwassen worden.

⁶ Friedrich Nietzsche, 1871, KGA III-3, p. 400-411

⁷ Ibid. p. 402

⁸ Ibid. p. 402

⁹ Ibid. p. 407

Nietzsches boodschap van een ‘voornamē’ opvoeding vond in Bazel een willig oor. Zijn toehoorders stonden al lang sceptisch tegenover het idee van een opgezweepte technische vooruitgang. En net zo als Nietzsche maakten zij zich zorgen over de toenemende bemoeienis in het Duitse cultuurgebied van een modern bureaucratisch staatsapparaat met het universitaire onderwijs en zeker niet ten onrechte.¹⁰

Bazel was in de tijd van Nietzsche een belangrijke fabrieks- en handelsstad. Daarnaast fungeerde zij eveneens als een aan de bovenloop van de Rijn gelegen hoge culturele uitkijkpost. Vanaf hier had de conservatieve bourgeoisie een ver uitzicht over het vlakke rivierenlandschap. Hoewel zij zelf flink profiteerde van de industriële vooruitgang toonde zij zich ook bezorgd over de vermeende snelle neergang van het geestelijk en zedelijk leven in de tweede helft van de negentiende eeuw. Boosdoeners zouden zijn het vulgair materialisme en het utilisme van een uitdijende groep technocraten. De bekende historicus Jacob Burckhardt liet zich over deze nieuwlichters, bestuurders van stad en land, wel heel denigrerend uit: “Deze modernen, afschuwelijke simplificateurs ... als het niet anders kan offeren zij hun literatuur, hun cultuur op voor doorgaande nachttreinen”.¹¹ Ook al leefden de burgers van Bazel van de handel en het geldverkeer en wilden zij hun Franse en Duitse burens graag te vriend houden, toch vielen ze als goede conservatieven hún professor Nietzsche bij toen hij om zijn ‘kwalijske’ kritiek op het nieuwe onderwijs en zijn mateloze visioenen van vorming van genieën vanuit het machtige Pruisen heftig werd aangevallen. Burckhardt berichtte in 1873 aan Friedrich von Preen: “Men heeft het gevoel, alsof de wereld beetje voor beetje in verkeerde handen komt”.¹² Ook Nietzsche had deze woorden kunnen schrijven.

Van ‘schwärmen’ voor een romantisch subject naar scepticisme: een geleidelijke verandering in de geschriften van Nietzsche

In het al genoemde werk *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* schrijft Nietzsche over vorming van het individu op een wijze alsof alleen de ontwikkeling van smaak en gevoel voor het schone van de kunst voor hem belangrijk is. Het geschrift bestaat uit losjes met elkaar verbonden sententies op het gebied van mensenkennis en le-

¹⁰ cf. Ch. E. McClelland, *State, society and university in Germany, 1700 - 1914*, C.U.P., 1980, de hoofdstukken III en IV

¹¹ Werner Kaegi, *Jacob Burckhardt, eine Biographie*, Benno Schwabe & Co Verlag, Basel 1973, Band V: Erlebnis der Gegenwart. In 1870 moest een deel van de stadsmuren van Bazel worden gesloopt om treinen onbeperkt toegang tot de stad te kunnen geven.

¹² Ibid., p. 502

venshouding. Er is één maxime die eruit springt: “Nur als aesthetisches Phänomen ist das Dasein und die Welt ewig gerechtfertigt”¹³ Alleen vanuit kunstzinnig perspectief heeft de mens eeuwig bestaansrecht. Het boek werd vijftien jaar later onder een andere titel opnieuw uitgebracht. Op het kaft stond toen: *Die Geburt der Tragödie oder Griechenthum und Pessimismus*. Het ging feitelijk om onverkochte exemplaren van de eerste en tweede druk. Interessant voor ons is het voorwoord dat Nietzsche aan de nieuwe uitgave heeft toegevoegd. Het heeft de titel: *Versuch einer Selbstkritik*. Hij herhaalt in dit zelfportret zijn kritiek op de moderne geest van zijn tijd en hamert op de noodzaak om vooral door de bril van een kunstenaar naar de werkelijkheid te kijken. Ook wetenschappers! Juist zij moeten leren ... “die Wissenschaft unter der Optik des Künstlers zu sehen”. In één adem wordt hieraan toegevoegd: “die Kunst aber unter der des Lebens”.¹⁴ Nieuw bij Nietzsche is nu, dat kunst zich op haar beurt moet voegen naar de eisen van het leven.

Nietzsche werd levensfilosoof en hij nam zich voor met het oppergezag van de theoretische mens, het ideaalbeeld van de Europese geestescultuur vanaf Socrates, definitief af te rekenen. Met enige ironie werd deze oude Griekse wijsgeer door Nietzsche de grondlegger van een optimistische wetenschap genoemd. De theoretische mens, die zoals wij weten van Jacob Burckhardt een ‘simplificateur’ was geworden, zou makkelijk verraad plegen aan het inhoudelijke. Een goede veertig jaar later noemde in zijn spraakmakende geschrift *La trahison des clercs* Julien Benda deze moderne vereenvoudiger misprijzend een schrijf-koelie. Een klerk die lippendienst bewijst aan de massamens.¹⁵ Óh ironie, deze Benda rekende niet alleen antidemocratische tijdgenoten als de levensfilosoof Henri Bergson en Georges Sorel tot de aanstichters van zo’n klerkenbestaan, laatstgenoemde zwoer nog op latere leeftijd het marxisme af om zich te bekeren tot het fascisme, maar wonderlijk genoeg ook onze filosoof Nietzsche. Benda nam hem vooral zijn kritiek op de democratie kwalijk. Nationalistische bewegingen kunnen hier alleen maar garen bij spinnen, luidde zijn klacht.

Nietzsche is ondanks zijn kritiek op het moderne intellectualisme nooit een echte romanticus geweest. Geen gevoelsmens met nauwelijks te stillen heimwee naar een gouden voortijd, een heftig verlangen naar het exotische en diepe afkeer van het redelijke. Misschien nog wel in *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* en misschien ook nog een beetje in de reeks voordrachten *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten*, maar zeker niet meer in *Versuch einer Selbstkritik* van 1886. Al in de Bazelse voordrachten, wanneer Nietzsche over de onbelemmerde ontplooiing van het individu spreekt, noemt hij opvoeding niet meer zo makkelijk tezamen met kunst. Liever praat hij dan over de noodzaak van een veelzijdige taalvorming. De meester en zijn leerlingen moeten

¹³ Friedrich Nietzsche, 1871, KGA, III-I, p. 43

¹⁴ Friedrich Nietzsche, 1886, KGA, III-I, p. 8

¹⁵ Benda J., *La trahison des clercs*, Paris 1927

niet alleen getrouw aan de werkelijkheid argumenteren, maar ook sober en zich onderwerpen aan één en dezelfde denktucht.

De nuchtere toon die Nietzsche al in *Über die Zukunft unserer Bildungsanstalten* begon aan te slaan werd in zijn verdere werk alleen maar sterker. Zo spreekt hij in een bundel wijsgerige essays, *Unzeitgemässe Betrachtungen*, zijn verontrusting uit over de grote populariteit van makkelijk op te nemen wetenschap. Kennis als in een encyclopedie.¹⁶ “Überstolzer Europäer des neunzehnten Jahrhunderts, du rasest! Dein Wissen vollendet nicht die Natur, sondern tötet nur deine eigene. Miss nur einmal deine Höhe als Wissender an deiner Tiefe als Könnender. Freilich kletterst du an den Sonnenstrahlen des Wissens aufwärts zum Himmel, aber auch abwärts zum Chaos.”¹⁷ Goed is alleen kennis die in dienst van het leven staat.

Ook het in 1876 verschenen essay *Richard Wagner in Bayreuth* is meer dan een poëtische loftuiting op de beroemde componist met zijn voorkeur voor vrije vormen.¹⁸ Het heeft een verborgen ondertoon van kritiek op het dromerige, soms dweperige karakter van zijn muziek. Natuurlijk krijgt de vriend voor zijn arbeid eerst de nodige complimentjes. “Er (Wagner) waltet über den Künsten, den Religionen, den verschiedenen Völkergeschichten und ist doch der gegensatz eines Polyhistor, eines nur zusammentragenden und ordnenden Geistes: denn er ist ein Zusammenbildner und Beseeler des Zusammengebrachten, ein Vereinfacher der Welt.”¹⁹ Wagner was zo ingenomen met Nietzsches nieuwe boek dat hij aan zijn beschermheer, ook de financier van zijn theaterstukken, Ludwig II, de koning van Beieren, een exemplaar aanbood. Toch stond toen al Wagners populisme en jagen naar roem Nietzsche tegen. In 1877 schreef hij aan ene Carl Fuchs: “Unter den gefährlichen Nachwirkungen Wagners scheint mir >das Lebendig-machen-wollen um jeden Preis< eine der gefährlichsten: denn blitzschnell wird’s Manier, Handgriff.”²⁰ Naar Nietzsches smaak joeg Wagner te veel op effecten. Aan Franz Overbeck zou hij in 1882 nog schrijven: “Wie arm, künstlich und schauspielerisch klingt mir jetzt die ganze Wagnererei!”²¹

¹⁶ In het tweede deel dat in 1874 verscheen onder de titel *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*.

¹⁷ Friedrich Nietzsche, 1874, KGA, III-1, p. 309

¹⁸ In: *Unzeitgemässe Betrachtungen IV*; KGA, IV-1

¹⁹ Ibid, p. 19

²⁰ Friedrich Nietzsche, *Briefe*, in *Werke*, hrsg. von Karl Schlechta, Carl Hanser Verlag, München 1973, Dritter Band, p. 1137

²¹ Ibid., p. 1194

Tien jaar na het verschijnen van Richard Wagner in Bayreuth was er van Nietzsches hang naar open, vrije vormen in de pedagogiek, het terrein van de menswording, waarmee hij in Bazel zijn carrière als hoogleraar klassieke filologie en leraar oude talen aan het gymnasium was begonnen, niet veel meer over. Zijn pedagogisch optimisme had plaats moeten maken voor groeiende twijfel aan de idee van spontane vooruitgang. In werken als *Menschliches, Allzumenschliches* van 1886, *Morgenröthe* en *Die fröhliche Wissenschaft* van 1887 beschouwt Nietzsche subject en bewustzijn niet langer als de voornaamste problemen van menselijk-zijn, maar eindigheid.²² Eindigheid niet in de betekenis van tekort, maar als een werkzame kracht die de mens in staat stelt een brug te slaan naar de hem omringende wereld en een aansporing is om zelfstandigheid toe te kennen aan alles wat leeft. Een modern mens trekt vol begeerte naar ‘echte’ kennis de wereld in. Hij wil een zaak beter leren kennen. Haar aard doorgronden. Hij trekt zijn conclusies zo onbevooroordeeld mogelijk, maar weet bij voorbaat dat de uitkomsten van zijn onderzoek spoedig door een volgende actualiteit, of nieuwe werkelijkheid, zullen worden achterhaald. Nietzsche geeft hiervan in *Menschliches, Allzumenschliches*, in een paragraaf met de titel *Die Vernunft in der Schule*, een voorbeeld. Een demonstratie van wat een goede leraar te doen staat. In de eerste plaats strenge scholing van het rationele denken, vervolgens jonge mensen min of meer terloops voorhouden dat alle waarheid op ethisch, esthetisch en religieus terrein een historische ontwikkeling heeft doorgemaakt en bijgevolg betrekkelijk is. “Die Schule hat keine wichtigere Aufgabe, als strenges Denken, vorsichtiges Urteilen, consequentes Schliessen zu lehren: deshalb hat sie von allen Dingen abzusehen, die nicht für diese Operationen tauglich sind, zum Beispiel von der Religion. Sie kann ja darauf rechnen, dass menschliche Unklarheit, Gewöhnung und Bedürfnis später doch wieder den Bogen des allzu straffen Denkens abspannen.”²³ Bij Nietzsche gaat nu de jonge mens vol zelfvertrouwen en met kloeke stappen op pad om het relativeren te leren. Voor een rechtzinnig gelovige in wetenschappelijke vooruitgang een contradictie. In *Morgenröthe* durft Nietzsche het ook aan om op enige destructieve elementen in de “ehemalige deutsche Bildung” te wijzen. Het erfgoed van Schiller, Wilhelm von Humboldt, Schleiermacher, Hegel, Schelling en hun talrijke aanhangers. Nietzsche wijst hun onuitstaanbare hang naar morele bewogenheid af, hun overspannen behoefte zich in gemeenschappen te verliezen en het “Schöner-sehen-wollen” van karakters, hartstochten,

²² *Menschliches, Allzumenschliches*, 1878, 1e druk. In 1886 kwam een 2e druk met een uitbreiding en een voorwoord. *Morgenröthe, Gedanken über die moralischen Vorurtheile*, 1881, 1e druk. De druk van 1887 is voorzien van een voorwoord en de tekst is uitgebreid. *Die fröhliche Wissenschaft (La gaya scienza)*, 1882, 1e druk. In 1887 verscheen een vermeerderde druk met aanhangsel, waarin gedichten: *Dichters Berufung* en *Sils-Maria*.

²³ Friedrich Nietzsche, 1886, KGA, IV-2, p. 224

tijden en zeden. ²⁴ In niet mis te verstane bewoording keert hij in *Die fröhliche Wissenschaft* zich tegen allen die zich hieraan schuldig maken. Hij noemt ze lasteraars van de menselijke natuur. “Das sind mir unangenehme Menschen, bei denen jeder natürliche Hang sofort zur Krankheit wird, zu etwas Entstellendem oder gar Schmähhlichem, - diese haben uns zu der Meinung verführt, die Hänge und Triebe des Menschen seien böse; sie sind die Ursache unserer grossen Ungerechtigkeit gegen unsere Natur, gegen alle Natur!” ²⁵ Een nieuw type mens, voornam van geest, distantieert zich van “die Verleumder der Natur”, leert Nietzsche ²⁶ Het gaat om individuen met de eigenschappen: “vor sich keine Furcht zu haben, von sich nichts Schmähhliches zu erwarten, ohne Bedenken zu fliegen, wohin es uns treibt - uns freigeborne Vögel!” ²⁷ Zij worden gedreven door een natuurlijke nieuwsgierigheid, nemen de eindigheid van ons aardse bestaan serieus en geloven dat kennis slechts een relatieve waarde heeft. Ook wetenschappelijke kennis. In het geschrift *Jenseits von Gut und Böse* schrijft Nietzsche: “Es muss eine Art Widerwillen in mir geben, etwas Bestimmtes über mich zu glauben.” ²⁸ Zijn soms verlamme twijfelzucht heeft van hem voor velen een gevaarlijk filosoof gemaakt.

Betekenis van Nietzsches kritiek op opvoeding voor onze tijd

Heeft ons Europeanen Nietzsches tijdskritiek, met name op het onderwijs, veel geholpen? Zijn waarschuwing de geest niet te doen vervreemden van het leven, het intellect van de zintuigen en de driften. Nee, een redelijke opvoedkunde die haar basis vindt in het verschijnsel van de opvoeding zelf is er niet gekomen. Integendeel, zij is de gevangene geworden van sociale wetenschappers die niet aflatend aan abstracte onderwijskundige stelsels knutselen, op zoek naar de aardse gelukzaligheid. Vigerend mensbeeld is voor hen de homo economicus. Niet Nietzsches ‘voornam mens’ uit *Also sprach Zarathustra* die zowel intellectueel als kunstzinnig en metafysisch onderlegd is. De vrije vogel die voor zichzelf niet bang is en gaat waarheen instincten hem drijven. Gelukkig is Nietzsches droom van vitaliteit en eigenzinnig leven toch nog in een onderstroom van de moderne cultuur bewaard gebleven, om zo nu en dan in het werk van een ongewoon, avontuurlijk

²⁴ Friedrich Nietzsche, 1887, KGA, V-1, p. 163

²⁵ Friedrich Nietzsche, 1887, KGA, V-2, p. 214-215

²⁶ Ibid., p. 214

²⁷ Ibid., p. 215

²⁸ Friedrich Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse, Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*, 1886; KGA, VI-2, p. 240

filosoof, schrijver of kunstenaar weer op te duiken. Wie een roman leest als *Prometheus* van Otto Mainzer voelt weer even de hete adem van oude magie in zijn nek.²⁹ Voor Mainzer is Prometheus een mythologische figuur die in de oertijd mensen het vuur - zinnebeeld van de rede - uit de hemel bracht en zo van schepsels uit stof gevormd kleine goden maakte. Wat een avontuur: eerst geschapen en dan zelf schepper worden! Helaas loopt dit niet goed af. Verblind door heerszucht steken de mensen de hele wereld in brand. Mainzer heeft vele jaren aan zijn roman gewerkt. Het eerste deel kwam in 1939 klaar. Thomas Mann en Lion Feuchtwanger lazen het en lieten zich er lovend over uit. Mainzer brengt dezelfde boodschap als Nietzsche: een kwaadaardig verleden moet worden afgezworen. Het heilige vuur zal zich pas dan niet meer tegen ons keren als wij geleerd hebben evenwicht te scheppen tussen eros en cultuur, zinnelijkheid en geest. Het valt nauwelijks te geloven dat wij deze kunst ooit zullen beheersen. Is Nietzsche zelf ook niet in de afgrond van het 'niets' gevallen?

Het valt niet mee om tussen de blinde klippen van conservatisme en revolutie door te zeilen. Anders dan Nietzsche en ook Mainzer probeert de filosoof-schrijver Walter Benjamin ons enigszins gerust te stellen. Zijn boodschap: er is een geheime afspraak tussen de geslachten, wij worden op de aarde verwacht. "Dann ist uns wie jedem Geschlecht, das vor uns war, eine schwache messianische Kraft mitgegeben, an welche die Vergangenheit Anspruch hat."³⁰ Deze heilsboodschap helpt ons om onze persoonlijke levensbestemming te bereiken.

Wat wij zelf moeten doen? Nodig is een vrije, onbevooroordeelde overdenking van de verhouding tussen natuur en mens, zintuigen en rede, stof en geest. Nietzsche onderkende al vroeg de noodzaak hiervan. Naast Kierkegaard werd hij de grondlegger van de existentiële hermeneutiek, een stroming in de filosofie die wij verder kennen van Martin Heidegger. Een leer van ruime en mens-vriendelijke symbolen en tekens. Al meer dan honderd jaar een eenzaam lichtbaken in de chaotische wereld van een heleboel modernen die een oude cultuurschat van overgeleverde en intuïtieve kennis hebben verdrongen. Een alternatief voor de bedrieglijke methode van de rationeel-empirische psychologie en de psychoanalyse, die ervoor zorgen dat mensen in hun leven meestal ergens anders belanden dan waar zij heen willen. Nietzsche was zo brutaal om het eigen zielenleven van de moderne intellectueel te analyseren. Daarbij maakte hij ironisch genoeg meer gebruik van de bekritiseerde methode van de dieptepsychologie dan van de door hem hoog gewaardeerde epistemologie. In *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben* heet het niet alleen verontwaardigd, maar ook plagend: "der moderne Mensch leidet an einer ge-

²⁹ Otto Mainzer, *Prometheus*, Stroemfeld / Roter Stern, Basel 1989, manuscript 1939 - 1945

³⁰ Walter Benjamin, *Über den Begriff der Geschichte; Gesammelte Schriften*, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M 1974, Band 1-2, p. 694

schwächten Persönlichkeit".³¹ Vervolgens legt Nietzsche genadeloos diens verborgen angsten bloot. "So wird das Individuum zaghaft und unsicher und darf sich nicht mehr glauben: es versinkt in sich selbst, ins Innerliche, das heisst hier nur: in den zusammengehäuften Wust des Erlernten, das nicht nach aussen wirkt, der Belehrung, die nicht Leben wird."³² Door verlies van zijn natuurlijke instincten is de moderne mens nog maar een schaduw van wat hij eens was. Wie spreekt met anderen nog makkelijk over zijn eigenlijke bedoelingen? De moderne mens gebruikt maskers om aan zijn gezicht een bepaalde expressie te geven. Hij doet zich voor als een wijs mens, een geleerde, een dichter, een politicus, een weldoener, enzovoort. Alles wordt komedie. De moderne pedagogiek krijgt van Nietzsche de schuld. Hij noemt haar een handboek voor barbaren. Zulke lieden moet men niet alleen in de diepte zoeken, bij de natuurdriften en instincten, zegt hij, er is ook nog een ander soort barbaren, die uit de hoogte komt, uit een wereld van abstracties. Het zijn mensen die willen veroveren en heersen. "Prometheus war ein solcher Barbar."³³

In de twintigste eeuw heeft de pedagogiek zich helemaal losgemaakt van de oude humaniora om een plaats te krijgen in de nieuwe sociale wetenschappen, waar zij al spoedig door sociologie en psychologie werd overvleugeld. Was zij voor Nietzsche nog de résistance tegen oppervlakkige opvoeding, positivisten hebben haar definitief klein gemaakt. Zij raakte vergletsjerd, alle reddingspogingen van idealisten als Pestalozzi, Fröbel, Montessori, Dewey, Kerschensteiner, Rudolf Steiner en andere onderwijshervormers ten spijt. Geesteswetenschap als résistance was op den duur geen levensvatbaar idee. Dit is ook de teneur van een recente bundel opstellen: *Wozu Geisteswissenschaften?*³⁴ En zelfs Ernst Jünger moest kort geleden in een vraaggesprek, afgedrukt in het blad *Die Zeit*, toegeven dat Nietzsches project van de 'voornamen' mens is mislukt.³⁵

Toch werd kort geleden de geest van Nietzsche nog een keer over een cultuurcriticus vaardig. Over Allan David Bloom, schrijver van de bestseller *The closing of the American mind*.³⁶ Hij protesteert heftig tegen de verloedering van het Amerikaanse onderwijs in

³¹ Friedrich Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, 1874, KGA, III-1, p. 275

³² Ibid., p. 276

³³ Friedrich Nietzsche, *Aus dem Nachlass der Achtzigerjahre, Werke*, hrsg. von Karl Schlechta, Hanser Verlag, München 1966, Band III, p. 846

³⁴ Kursbuch 91, *Wozu Geisteswissenschaften?*, hrsg. von Karl Markus Michel und Tilman Spengler, unter Mitarbeit von Hans Magnus Enzensberger, Kursbuch Verlag, Berlin 1988, p. 13 - 25

³⁵ André Müller, *Zeitgespräch mit Ernst Jünger*, Die Zeit, Nr. 50-8, Dezember 1989

³⁶ Allan David Bloom, *the closing of the American mind*, Simon and Schuster, N.Y. 1987

het laatste kwart van de twintigste eeuw. Hij waarschuwt voor de negatieve gevolgen van een permanente evenwichtsverstoring tussen arbeid, moraal en sociaal utopisch denken. De ondertitel van het boek luidt: *how higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*. De geest van jonge mensen verarmt. Volgens Bloom bedreigen fantasieloze leermodellen de Westerse cultuur: het moderne onderwijs mist diepgang. Bloom citeert ijverig Plato, Aristoteles, Rousseau, Shakespeare en natuurlijk Nietzsche. Wat hem in concreto verontrust, is de steriele ziel van de moderne, al te moderne mens. Diens overhaast en dwangmatig pendelen tussen de nuchterheid van technisch voorbeeldige systemen van denkbeelden, of hypothesen en de fantasmagorieën die door een grote variëteit aan utopisten worden uitgebazuind: fanatieke religieuze en sociale predikers, kosmische wichelroedeloopers, groene goeroes, enzovoort. Bloom is in Amerika geen onbekende persoonlijkheid. Hij stond zelfs model voor de briljante hoogleraar Abe Ravelstein, hoofdfiguur in de laatste grote roman van Saul Bellow, met wie Bloom zeer bevriend was.³⁷

Wij keren naar Europa terug. En wel naar Duitsland. Hier laat de filosoof Odo Marquard een bijzonder geluid horen. Ook hij vindt dat de geesteswetenschappen in hun verzet tegen de onvruchtbaarheid van alle -ismen: biologisme, sociologisme, psychologisme, weinig succesvol zijn geweest, maar als “Kompensationswissenschaften” krijgen zij van hem nog een tweede kans.³⁸ In een rede voor de Akademie der Künste in Berlijn geeft hij een staaltje van dialectisch denken ten beste. Zijn stelling luidt: des te moderner de moderne wereld, des te onvermijdelijker wordt een aanvulling op de natuurwetenschappen door de geesteswetenschappen. Nieuwe kennis moet op de een of andere manier samengaan met oude kennis, experimentele wetenschap met kunst en religie, want mensen kunnen niet buiten een kleurrijke, vertrouwde en zinvolle omgeving. Marquard schreef zijn tekst op een tijdstip dat in Duitsland een discussie aanzwol over de benarde positie van de geesteswetenschappen op de universiteiten.³⁹ Men klaagde dat vanaf het begin van de industriële revolutie geesteswetenschappers niet veel anders hebben gedaan dan toekijken en achteraf goedpraten wat fout is gegaan. Kan men dan nog verwachten dat de droom van humaan leven van Lessing, Schiller en Goethe, “*die Erziehung des Menschengeschlechts*”, ooit zal uitkomen?⁴⁰ De komst van een Duitse Emile, zoals Hans Robert Jauss dit ideaal noemt. Marquard vreest dat de eenzijdigheid van de huidige wetenschappelijke, technische en industriële wereld alleen nog met illusioneringskunst kan worden gecom-

³⁷ Saul Bellow, *Ravelstein*, Viking, London 2000

³⁸ Odo Marquard, rede op de *Rektorenkonferenz*, 1985 in West-Duitsland; *Die Zeit*, 3. März 1989: *Geisteswissenschaften und Geist kein Bund fürs Leben*, von Christoph Türcke

³⁹ Odo Marquard, *Die Erziehung des Menschengeschlechts - eine Bilanz*, in: *Der Traum der Vernunft*, eine Veranstaltungsreihe der Akademie der Künste, Berlin, Luchterhand 1985

⁴⁰ Gotthold Ephraim Lessing, *die Erziehung des Menschengeschlechts*, 1780

penseerd. Het is volgens hem niet anders. De nieuwe humaniora heten bij hem dan ook veelbetekenend “Akzeptanzwissenschaften”.

Illusioneringskunst maakt gebruik van zinsbegoocheling. Niemand beheerst deze kunst beter dan Andy Warhol, idool van de popart generatie.⁴¹ In het hartje van New York, op Manhattan, speelt deze kunstenaar een fantasiespel, waarbij de ontdekking van nieuw land wordt verbeeld. Zo weet hij zich als sensibel mens in een grote shopping mall met een overvloed aan gestandaardiseerde producten en elementen uit de massamedia toch goed staande te houden. Door met woordtover van alles kunst te maken, zelfs van de aankoop van een onderbroek.⁴² Niet de kunst van het vermoeden, maar van het dwepen. De kunst van het ophemelen van frambozen-kersenbonbons, drop en petits fours van Macy, de sieraden van Gimbel en onderbroeken van Jockey of Saks. Over elke winkel en elk product vertelt Andy Warhol een kleurrijk verhaal. Hij vindt het als verteller belangrijk om precies uit te leggen wat hij van de smaak, de geur en de kleur van een product vindt, of een broek hem lekker in ‘t kruis zit, hoe het is met de galblaas, die helaas beperkingen oplegt aan ‘t snoepen, en waaraan hij ‘t meeste geld zal uitgeven. Bij hem gaat de retorisch begaafde verteller nadrukkelijk deel uitmaken van het eigen verhaal. De shopper Andy Warhol draagt veel bij aan Macy’s, Gimbels en Jockey’s roem.

Humanioraleerlingen uit de school van Marquard zouden van Andy Warhol’s kunst van het verhalen vertellen heel wat kunnen leren. Als postmoderne cultuursocioloog, cultuurpsycholoog of cultuurpedagoog willen zij immers zelf ook zo bont mogelijk vertellen. Geschiedenissen die bij mensen een gevoelige snaar raken. Fantasievolle vertellingen die weer toekomstperspectief bieden aan allen die teleurgesteld zijn. Echte levensverhalen die net als bij Andy Warhol vluchtwegen wijzen uit de vulgair-materialistische entourage van grote anonieme steden. Het kan allemaal: wij behoeven slechts onze leefwereld in vogelperspectief uit te tekenen. De epifanie van het ding! Wel komen wij dan aan het ding op zichzelf niet meer toe. Verbazingwekkend, hoe snel tegenwoordig alles en iedereen klein kan worden gemaakt. Maar eens zullen wij ontdekken dat ook de ontsnappingsroute van de school van Marquard een dwaalweg is. De moderne spic en span opvoeding, met haar tooi van quasi- geleerdheid en artisticeit, waarmee moderne mensen zich zo gaarne opsmukken, is als de draak met de zeven koppen en er valt in de verste verte geen held te bekennen die hem zou kunnen verslaan. Hoe dan ook, Nietzsches “Bildungshaut” zal nog lang te verkrijgen zijn, gewoon op het rijtje van Macy, Gimbel en Saks. De “Kompensationswissenschaften” van Marquard kunnen alleen nog hopen op een zekere traagheid in het veranderen van individu en maatschappij, omdat het leven nu eenmaal te kort is om alles opnieuw te doen. Niks meer. Het middel dat hiervoor wordt aangeraden is - in

⁴¹ In de wintermaanden van 1989-1990 was er in Köln een tentoonstelling van werken van Andy Warhol

⁴² Andy Warhol (Andrew Warhola) *Underwear power*, in: *The philosophy of Andy Warhol*, Harcourt Brace Jovanovich, N.Y. 1975

Freudiaanse termen - repressieve ontsublimering. Versterkte gevoeligheid en driftbeleving moeten de versnelling van de technisch-wetenschappelijke vooruitgang vertragen. Een "Änderungstempo bedingten Vertrautheitsschwund" is anders het gevolg, zegt een geestverwant van Maquard .⁴³ Voor dit middel moet een prijs worden betaald. Hiervan reppen de voorstanders van het idee "Kompensationswissenschaften" liever niet. De ontwikkeling en verfijning van het geestelijk en zedelijk leven zullen eveneens worden vertraagd, of raken door het kunstmatig oppeppen van sensitiviteit en driftbeleving zelfs geblokkeerd. Een donkere profetie van Nietzsche lijkt alsnog uit te komen: "die heraufkunft des Nihilismus".⁴⁴ Wat hij ruim honderd jaar geleden beschreef, was de opkomst van een leer die grondwaarheden op elk gebied ontkent, waardoor Europa op een ramp afstevent: "unruhig, gewaltsam, überstürzt: einem Strom ähnlich, der ans Ende will, der sich nicht mehr besinnt, der Furcht davor hat, sich zu besinnen."⁴⁵

Slot

Postmoderne filosofen en schrijvers gaan op een bijzondere manier met de geestelijke nalatenschap van Nietzsche om. Werd hij al geruime tijd geleden als moralist doodverklaard, in hun kring leeft hij als een groot estheticus nog altijd voort. Hij is de lichtbrenger, de morgenster, genaamd Phosphoros. Bij hem vinden de moderne ultra's het zo begeerde luciferische levensgevoel. Ze zijn helemaal verzot geraakt op zijn bijtende ironie. Die zien zij als een kunst om op een speelse manier gedachten zo in te kleden dat men het tegendeel zegt van wat men eigenlijk te verstaan wil geven. Niet de klassieke vorm van geveinsde onwetendheid, waarvan Thomas Mann heeft gezegd dat zij ons voor de geest wil innemen.⁴⁶ Ironie die werft, al is het ook in het geheim, al is het zonder hoop. De postmoderne ironie is veeleer een verwaterde vorm van de romantische ironie. Evenals de romantici drijven postmodernen het liefst de spot met het gehele bestaan, om zich vervolgens in het scheppen van nieuwe wereld met een kortstondige schijn van geluk uit te leven. Daarentegen was voor Nietzsche de ironie een op de rede gericht stijlmiddel, waarmee hij de fatsoensnormen en de psychische make-up van de kleinburger in zijn tijd aan de kaak stelde. Hij volgde daarmee het voetspoor van de grote dichter Heinrich Hei-

⁴³ Hermann Lübbe, *Zukunft ohne Verbeissung*, Köln 1976, p. 9

⁴⁴ Friedrich Nietzsche, *Aus dem Nachlass der Achtzigerjahre, Werke*, hrsg. von Karl Schlechta, Hanser Verlag, München 1966, Band III, p. 634

⁴⁵ Ibid. p. 634

⁴⁶ Thomas Mann, *Gesammelte Werke*, Fischer Verlag, Berlin 1960 - 1974, *Reden und Aufsätze*, deel XII

ne, die de ironie uit de romantische literaire kritiek had losgeweekt. ⁴⁷ Van revolutionair wapen was zij toen een middel geworden om mensen op te voeden.

Slechts als opvoedingsmiddel mag ironie worden gebruikt, schrijft Nietzsche. “Die Ironie ist nur als pädagogisches Mittel am Platze, von seiten eines Lehrers im Verkehr mit Schülern irgend welcher Art: ihr Zweck ist Demütigung, Beschämung, aber von jener heilsamen Art, welche gute Vorsätze erwachen lässt und Dem, welcher uns so behandelte, Verehrung, Dankbarkeit als einem Arzte entgegenbringen heisst.” ⁴⁸ Ironie is bij Nietzsche productieve scepsis. ‘Opera, operta’, noemt Umberto Eco haar. Werk dat niet af is en nooit af zal komen. Zoals de ontwikkeling van de mens. Ironie is in het Latijn: ‘dissimulatio’. Aangenomen schijn, verbergen van gedachten, soms voorgewende onwetendheid. Nietzsche dacht bij het woord dissimulatio aan een masker. Niet alleen om het gezicht onherkenbaar te maken, of er zoals postmodernisten doen een bepaalde expressie aan te geven - “es ist nicht nur Arglist hinter einer Maske, es giebt so viel Güte in der List” - een mens kan ook een masker opzetten om iets kostbaars te verbergen, zijn kwetsbaarheid, zijn schaamte. ⁴⁹ Alleen wie zich kan schamen, heeft weet van de macht van het lot en leert wat hem te doen staat. “Jeder tiefe Geist braucht eine Maske: mehr noch, um jeden tiefen Geist wächst fortwährend eine Maske ...” ⁵⁰

Nietzsche maakt het zijn lezers doorgaans niet makkelijk. Wie denkt met ironie als wapen het gehele leven aan te kunnen, zal naar hij zegt bedrogen uitkomen. Bij permanent gebruik bederft ironie, evenals sarcasme, het karakter. “Man ist zuletzt einem bissigen Hunde gleich, der noch das Lachen gelernt hat, ausser dem Beissen”, weet Nietzsche. ⁵¹ Vervuld van leedvermaak heeft de eeuwige spotter de onbedwingbare neiging zich boven alles en iedereen te stellen. Maar achter zijn tot masker verstarde gelaatsuitdrukkingen ligt een grote leegte. Wie alleen maar over anderen schampert, kan nooit de beschermer van een groot metafysisch geheim zijn. Nietzsche heeft met deze waarschuwing twijfel gezaaid onder de postmodernen. Filosofen als Jean Baudrillard, Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Umberto Eco, Michel Foucault, Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Robert Spaemann, Gianni Vattimo noemen de postmoderne ironie en het nieuwe spel met

⁴⁷ cf. Heinrich Heine, *Schriften zu Literatur und Politik I*, in *Sämtliche Werke*, Band 3, 1972, p. 194: ‘Zelfs onze ellende verbergen we, maar valt het masker, dan tonen we onze naaktheid.’

⁴⁸ Friedrich Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches*, KGA, IV-2, p. 265

⁴⁹ Friedrich Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse, Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*, 1886, KGA, VI-2, p. 54

⁵⁰ Ibid. p. 54

⁵¹ Friedrich Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches*, KGA, IV-2, p. 266

maskers voorzichtigheidshalve een tijdelijk verschijnsel.⁵² Het is waar, deze ironie kan zonder moeite een totale verandering in psychische make-up bewerkstelligen, taboes doorbreken, maar helaas zorgt zij niet voor een duurzame levensvulling. Ze is zuiver dynamiek. Bij Baudrillard heet zij lege transgressie die niets anders kan dan substantie vernietigen.⁵³ Nietzsche blijft hoe dan ook een gevaarlijk filosoof.

⁵² cf. *Wege aus der Moderne, Schlüsseltexte der Postmoderne-Diskussion*, hrsg. von Wolfgang Welsch, Acta humaniora, Weinheim 1988; *Unsere postmoderne Moderne*, hrsg. von Wolfgang Welsch, Acta Humaniora, Weinheim 1988; *Am Ende - Postmodern?*, hrsg. von D. Baacke, J. Frese, F. Nonne, Juventa Verlag, Weinheim 1985

⁵³ Jean Baudrillard, *Die Simulation*, in: *Wege aus der Moderne*, hrsg. von Wolfgang Welsch, Weinheim, 1988, p. 153 - 163

Literatuur

Baudrillard, Jean, *The procession of simulacra*, in: Art after modernism, 1984

Baudrillard, Jean, *Die Simulation*, in: *Wege aus der Moderne, Schlüsseltexte der Postmoderne-Diskussion*, hrsg. von Wolfgang Welsch, Acta Humanoria, Weinheim 1988, p. 153 - 174

Bellow, Saul, *Ravelstein*, Viking, London 2000

Benda Julien, *La trahison des clercs*, Paris 1927

Benjamin, Walter, *Gesammelte Schriften*, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M 1974 - 1989

Bloom, Allan David, *the closing of the American mind*, Simon and Schuster, N.Y. 1987

Heine, Heinrich, *Sämtliche Werke*, verantwortlich für die Textrevision: Jost Perfahl mit einer Einführung und einer Zeittafel sowie Anmerkungen von Werner Vordtriede und Uwe Schweikert, Winkler Verlag, München 1969 ...

Janz, Curt Paul, *Friedrich Nietzsche Biographie*, Carl Hanser Verlag, München 1978-1979

Kaegi, Werner, *Jacob Burckhardt, eine Biographie*, Benno Schwabe & Co Verlag, Basel 1947- 1982

Kursbuch 91, *Wozu Geisteswissenschaften?*, hrsg. von Karl Markus Michel und Tilman Spengler, unter Mitarbeit von Hans Magnus Enzensberger, Kursbuch Verlag, Berlin 1988

Lessing, Gotthold Ephraim, *die Erziehung des Menschengeschlechts*, Berlin 1780
Lübbe, Hermann, *Zukunft ohne Verheissung*, Köln 1976

Mainzer, Otto, *Prometheus*, Stroemfeld / Roter Stern, Basel 1989

Mann, Thomas, *Gesammelte Werke in zwölf Bänden*, Fischer Verlag, Berlin 1960

Marquard, Odo, *Die Erziehung des Menschengeschlechts - eine Bilanz*, in: *Der Traum der Vernunft*, eine Veranstaltungsreihe der Akademie der Künste, Berlin, Luchterhand 1985

McClelland, Ch. E., *State, society and university in Germany, 1700 - 1914*, C.U.P., 1980

Müller, André, *Zeitgespräch mit Ernst Jünger*, Die Zeit, Nr. 50 - 8, Dezember 1989

Nietzsche, Friedrich, *Werke*, Kritische Gesamtausgabe, hrsg. von Giorgio Colli und Mazzino Montinari, Berlijn, 1969

Nietzsche, Friedrich, *Werke*, hrsg. von Karl Schlechta, Carl Hanser Verlag, München 1973 - 1976 (1966)

Türcke, Ch., *Geisteswissenschaften und Geist kein Bund fürs Leben*, Die Zeit, 3. März 1989

Türcke, Ch., *Die neue Geschäftigkeit zum Ethik- und Geistesbetrieb*, Lüneburg 1989

Warhol, Andy, *The philosophy of Andy Warhol*, Harcourt Brace Jovanovich, N.Y. 1975